

³ Якубова Л. Д. Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу / НАН України. Інститут історії України. – К., 2011. – 339 с.

⁴ Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20 – 30 роки ХХ століття). – К., 1995. – 215 с.

⁵ Войналович О.О. Становлення і розвиток загальноосвітньої школи для національних меншин в Україні (1917 – 1938 рр.): Дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – К., 1993. – 212 с.

⁶ Бистрицька О. Б. Розвиток системи освіти національних меншин в Україні у 1917 – 1939 рр.: Дис. ... канд. істор. наук : 07.00.01. – Харків, 1998. – 210 с.

⁷ Балуба І. А. Проблеми культурно-освітнього розвитку польської національної меншини в Україні в 20 – 30-ті рр. ХХ ст. / І. А. Балуба // Посвіт. – 1999. – № 2(23). – С. 10 – 12.

⁸ Калакура О. Я. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті: монографія / НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. – К., 2007. – 508 с.

⁹ Полоцький О. Культурна п'ятирічка України. – Харків, 1929. – 51с. – С. 43.

¹⁰ Положення про організацію справи освіти національних меншостей, які населяють територію УСРР // УДЖ. – 1990. – №6. – С. 95.

¹¹ Матеріали про стан народної освіти в Волинській губернії за 1922 р. (протоколи, циркуляри, інструкції, звіти, відомості, схеми). – ЦДАВО, ф.166, оп. 2, спр. 843, арк. 12.

¹² Матеріали про роботу серед національних меншостей на території УСРР за 1922/23 – 1923/24 операційні роки. – ЦДАВО, ф. 166, оп. 2, спр. 1769, арк. 13, 14.

¹³ Матеріали про стан і організацію культосвітньої роботи серед національних меншостей України. – ЦДАВО, ф. 166, оп. 6, спр. 8634, арк. 91, 92.

¹⁴ Глинський А. Б. Национальные меньшинства на Украине. – Харьков – Киев, 1931. – 77 с.

¹⁵ Теодор І. Всеукраїнська конференція польських культосвітніх робітників // Шлях освіти. – 1924. – № 9. – С. 182 – 190.

¹⁶ Іваненко І. П., Чирко Б. П. Національно-культурне будівництво на Україні у 20 – 30-ті роки: історія, досвід, проблеми // Радянська школа. – 1990. – № 2. – С. 52 – 57.

¹⁷ Данильченко О. П. Ліквідація неписьменності серед національних меншостей півдня України в 20-х рр. ХХ ст. // УДЖ. – 1999. – № 3. – С. 75

¹⁸ Діяльність Наркомосвіти УСРР за 1924 – 1925 рік. – Харків, 1926. – 154 с. – С. 105.

¹⁹ Сборник действующего законодательства УССР по народному просвещению. Составитель М.А. Глейзер. Под ред. Я. П. Ряппо. – Харьков, 1926. – 208 с. – С. 16 – 17.

²⁰ Листування з Шепетівським окрвиконкомом про роботу серед національних меншостей. – ЦДАВО, ф. 413, оп. 1, спр. 222, арк. 40.

²¹ Діяльність Наркомосвіти УСРР за 1924 – 1925 рік. – Харків, 1926. – 154 с. – С.109.

²² Чирко Б.В. Під пресом імперської ідеології. Початок формування національної школи та її денационалізація в умовах тоталітарного режиму (1920 – 1930-ті рр.) // Відродження. – 1993. – № 1. – С. 68.

²³ Документи про роботу Зінов'євського, Кам'янецького, Катеринославського, Кам'янецького та Київського окрвиконкомів. – ЦДАВО, ф. 413, оп.1, спр. 183, арк. 126.

²⁴ Протоколи №46 – 49 засідань ЦКНМ та матеріали до них. – ЦДАВО, ф. 413, оп.1, спр. 44, арк. 8, 9.

²⁵ Протоколи засідань Правління Київського польського педтехнікуму. – ЦДАВО, ф. 166, оп. 6, спр. 5064, арк. 34.

УДК 355.452(4-15)«1918/1939»

© Олена Рудик
(Хмельницький)

СТВОРЕННЯ УКРІПЛЕНИХ РАЙОНІВ КРАЇНАМИ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ В ПЕРІОД МІЖ ПЕРШОЮ ТА ДРУГОЮ СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ

У статті автор розглядає удосконалення та розвиток фортифікаційних споруд у світі після Першої світової війни: цілі засоби та методи будівництва укріплених районів, аналізує ефективність побудованих УР під час бойових дій Другої світової війни.

Ключові слова: фортифікація, укріпрайон, «лінія Мажино», «лінія Зіґфрида», «лінія Маннергейма», Атлантичний вал, капонір, укріплення, рубіж.

Е. Рудик

Создание укрепрайонна странами Западной Европы в период между Первой и Второй мировыми войнами

В статье автор рассматривает усовершенствования и развитие фортификационных сооружений в мире после Первой мировой войны: цели, средства и методы строительства укрепленных районов. Автор анализирует эффективность построенных УР во время боевых действий Второй мировой войны.

Ключевые слова: фортификация, укрепрайон, «линия Мажино», «линия Зигфрида», «линия Маннергейма», Атлантический вал, капонир, укрепления, рубез.

O. Rudyck

Creating of Fortified Area of Western Europe in the Period Between the First and Second World War

In his article the author examines the development and improvement of fortifications after World War I: its objectives, means and methods of construction of fortified regions building. The author analyzes the efficiency of fortified regions during the fightings of World War II.

Keywords: fortification, strengthen the area, «Maginot Line», «Siegfried Line», «Mannerheim Line», Atlantic shaft, caponier, line.

Коли відгрімилі залпи Першої світової війни, дискусії про роль укріплень спалахнули з новою силою. З одного боку, громадськості країн-учасниць війни хотілося дізнатися, чи виправдали себе значні фінансові витрати на будівництво прикордонних кріпосних укріплень. З другого боку, підготовка до нових воєн потребувала практичних кроків для забезпечення безпеки кордонів держав, інженерної підготовки майбутніх імовірних театрів воєнних дій з урахуванням появи нових засобів боротьби – танків і авіації. Перед довготривалою фортифікацією знов-таки постало одвічне питання – що, де і як будувати.

Серед численних думок з цього питання можна було виділити дві діаметрально протилежні точки зору. Прихильники однієї з них твердили, що настав час замість ізольованих окремих фортець будувати суцільні довготривалі укріплення уздовж кордонів держави на всій їх протяжності. Тим самим передбачалося забезпечити успішні бойові дії армій прикриття навіть у разі їх нечисленності і не допустити просування супротивника в глиб території.

Прихильники інших поглядів на ведення війни вимагали зовсім відмовитися від будівництва укріплень у прикордонній смузі, твердячи, що тільки негайний загальний наступ і перенесення бойових дій на територію супротивника з масовим застосуванням танків і авіації може забезпечити швидку перемогу над ним. Фортифікація у цьому разі, як вважали, грає навіть негативну роль, оскільки нібито «прив'язує війська до землі» і знижує їхній наступальний дух¹.

Проте в цілому брали гору прихильники фортифікації. За їхніми пропозиціями у більшості країн Заходу практично реалізувалася фортифікаційна програма відповідно до військово-політичних доктрин з урахуванням географічних умов та фінансово-економічних можливостей. До початку Другої світової основні країни Європи охопили свої кордони смугами могутніх довготривалих укріплень, прагнучи убезпечити себе від можливого вторгнення армій супротивника і забезпечити свободу дій своїм арміям.

Стали широко відомими назви «лінія Мажино» (Франція), «лінія Зігфрида» (Німеччина), «лінія Маннергейма» (Фінляндія), «лінія Метаксаса» (Греція) та інші².

Найрозвиненішою на Заході була французька школа фортифікації. Її військові інженери створили унікальні фортифікаційні комплекси на кордонах з Німеччиною³ та Італією⁴, їх вплив позначався на створенні укріплень Бельгії, Голландії, Польщі, Чехословаччини, Югославії⁵.

Оскільки якнайпильніші погляди західних фахівців тих років на довготривалу фортифікацію

знайшли своє віддзеркалення у створенні лінії Мажино, доцільно хоча б стисло розглянути структуру цього укріплення.

Лінія Мажино – це елемент довготривалих укріплень на сході Франції уздовж франко-німецького кордону від Швейцарії до Бельгії (від Бельфора до Лонгюйона протяжністю близько 380 км). Вона складалася з трьох укріплених районів (Бельфорського, Ельзаського і Мецького), Рейнського укріпленого фронту і Саарської ділянки загороджень (укріпленого сектору) і складалася із смуги забезпечення (глибина 4-14 км) і головної смуги (глибина 6-8 км).

Побудована за пропозицією військового міністра А. Мажино (A. Maginot). Призначалася для захисту Північно-Східної Франції⁶.

Основне будівництво лінії здійснено в період 1930-1934 рр., а вдосконалення її тривало аж до 1940 р., бюджет прийняли 28 грудня 1929 р.

Етапи будівництва на лінії Мажино: 1930 – будівництво малих казематів і ДВС; 1931 – будівництво підземних споруд великих блоків; 1932 – будівництво бетонних укріплень великих блоків і виробництво броньових частин і артилерії; 1933 – розміщення піхотного озброєння і частини артилерії; 1934 – будівництво електростанцій, елеваторів, вентиляційних систем, зовнішніх казарм і споруд, опрацювання додаткової лінії оборони на північному заході; 1935 – установка внутрішнього устаткування, обладнання протитанкових перешкод, початок будівництва північно-західної лінії оборони; 1936 – посилення і модернізація споруд, установка протитанкового озброєння⁷.

Всього було побудовано до 300 вузлів оборони, опорних пунктів і проміжних позицій, що включали 3216 кулеметних ДФС, 524 артилерійських ДФС, 936 ДФС змішаного озброєння та понад 500 інших споруд.

У фортифікаційному відношенні обладнання лінії Мажино було досить різноманітним. Воно включало ряд складних фортифікаційних комплексів (ансамблів), що склалися з декількох дво-, триповерхових вогневих споруд, сполучених між собою підземними галереями, з численними сховищами боєприпасів і продовольства, медпунктами, вузлами зв'язку, казармами та іншими спорудами, розташованими глибоко під землею.

Наприклад, в англійській газеті «Дейлі Експрес» від 21 березня 1936 р. був поміщений малюнок одного з укріплень лінії Мажино, яке складалося із семи поверхів, які призначалися (зверху вниз): перший – для особового складу і дизельної електростанції; другий – для відпочинку особового складу; третій – для боєприпасів і продовольства; четвертий – для штабу і вузла зв'язку; п'ятий – для шпиталю і запасів медичних засобів; шостий –

для підземного транспорту; сьомий – для запасу матеріальних засобів. Укріплення було обладнане ліфтами. На поверхні землі розташовувалися закриті вогневі (артилерійські й кулеметні) споруди⁸.

На лінії Мажино до початку війни розміщувалося 13 дивізій (близько 200 тис. чол.), що становило постійний гарнізон цього укріплення. З початком війни він повинен був посилюватися декількома польовими арміями⁹.

Укріплення Франції обійшлися їй у понад 14 млрд франків золотом, що становило у середньому 9 млн франків на 1 км укріпленого фронту. Тільки на створення лінії Мажино було витрачено 10 млрд франків¹⁰.

Посилене фортифікаційне будівництво вели і країни, що мали спільні з СРСР кордони.

Мабуть, найбільш відома у нас зведена у Фінляндії лінія Маннергейма. Ця фортифікаційна система, створена за участю західних військових фахівців з використанням вигідних умов горбисто-лісисто-озерної місцевості, була могутнім укріпленням. Маючи протяжність 135 км, глибину до 90 км, вона включала понад 2 тис. різних ДФС, з'єднаних в опорні пункти і вузли опору з розвинутою системою загороджень¹¹. Чудово обладнана і оснащена, вона тільки глибину передпілля мала до 30 км¹².

Підступи до ДФС прикривались вправно створеними протитанковими і протипіхотними перешкодами й загородженнями¹³.

Будівництво її головної смуги оборони велось у два етапи:

– I етап: побудовано 69 кулеметних ДФС фронтального вогню, одна кулеметно-артилерійська ДВС, 8 артилерійських капонірів, 25 бетонних укриттів, 9 бетонних командних пунктів і 7 бетонних піхотних позицій; на тилівій лінії було споруджено 43 одноамбразурних кулеметних ДФС, 2 укриття, 3 командні пункти і 2 бетоновані піхотні позиції. В цілому за перший період на Карельському перешийку було побудовано 168 бетонованих і залізобетонних споруд, з яких 114 були кулеметними, 6 – гарматними казематами, одна – гарматно-кулеметним казематом. Інші споруди були укриттями: 10 пунктів управління вогнем, 27 приулків для гарнізону, 10 невеликих бетонованих піхотних позицій.

– II етап: три стадії: 1932-1934 рр., 1936-1938 рр. і 1938-1939 рр. До кінця осені 1939 р. в стані боєготовності перебувало 74 старих одноамбразурних кулеметних ДФС фронтального вогню, 48 нових і модернізованих ДФС, що мали від однієї до чотирьох кулеметних амбразур фланкуючого вогню, 7 артилерійських ДФС і один кулеметно-артилерійський капонір. У цілому – 130 ДФС були розташовані по лінії завдовжки близько 140 км¹⁴.

На території України до цих пір збереглися і залишки фортифікацій, які зводили сусіди України – Польща й Румунія¹⁵.

Польща створювала свої фортифікаційні споруди як на західному (у Сілезії), так і на східному кордонах. Що стосується інженерної підготовки прикордоння з СРСР, то розпочалась вона у другій половині 20-х років, коли активний розвиток Радянських збройних сил почав викликати певну занепокоєність. Починаючи з 1928 року, Вузьке бюро Військової ради і Інспектора армій на чолі з маршалом Й. Пілсудським та створена тоді Генеральна інспекція збройних сил почали оперативні та територіальні дослідження, за результатами яких були прийняті першочергові основи оперативного плану війни на Сході. Головна ідея плану «Всхуд» ґрунтувалась на використанні Полісся як природної перешкоди, яка б примушувала противника до розподілу своїх військ і забезпечувала власні маневрові дії. Прогнозувалося, що головні удари радянських військ повинні були проводитися за напрямками: Барановичі – Білосток і Рівне – Люблін, а також Тернопіль – Львів. Невеликі польські сили на північ та південь від Полісся мали затримати ворога. Оборонний бастион Полісся повинен був утримуватися, щоб викликати розподіл сил ворога та прикрити власне маневрове угруповання, створене в районі Бреста та призначене для опору ворогу, який наступає на північ південніше Полісся. Беручи до уваги вищесказане, було прийнято рішення щодо укріплення центрального району Полісся довготривалими фортифікаційними спорудами. Одночасно постановили створити позиції прикриття на північ та південь від Полісся, використовуючи існуючі там природні перешкоди, а також лінії німецьких та австрійських укріплень часів Першої світової війни¹⁶.

До 1940 року на Поліссі планувалось побудувати наступну кількість довготривалих фортифікаційних споруд: ділянка «Ханцевичі» (протяжність 120 км) – 175 споруд; ділянка «Лунинець» (протяжність 140 км) – 127 споруд; ділянка «Сарни» (протяжність 170 км) – 358 споруд. Усього на Поліссі передбачалось побудувати 660 споруд на ділянці протяжністю 430 км.

Інспектор Армії генерал Сосновський у 1936 році виділив для озброєння споруд 114 гармат, у тому числі 70 капонірних (казематних) та 44 – у бронедзвонах, 700 станкових кулеметів, 430 ручних кулеметів, 100 мінометів, укритих в спорудах і для ведення вогню з польових позицій¹⁷.

Міцним укріпленням повинен був стати Барановіцький УР. Його будівництво проходило наступним чином:

– I етап: у 1931- 1936 рр. у головній смузі оборони було побудовано або модернізовано 200 ДВС фронтального вогню;

– II етап: у 1937-1939 рр. було побудовано 64 (із запланованих 80) капонірів і півкапонірів¹⁸.

Румунія з економічних причин довго обмежувала інженерну підготовку своїх кордонів засобами польової фортифікації. Але в кінці 30-х років теж розпочала проектування і зведення укріплених рубежів: по лінії Чернівці – Дорогою – Топороуци, що становив продовження лінії польських укріплених районів; Ясси – Бальдурешти – Родені – Корнешти – Бокана з відсіком; Коштулені – Родені; Бельци – вздовж залізниці; Галац – Мамазола – Фокшани.

До першої черги були віднесені роботи з підготовки ліній Чернівці і Ясси. Фокшанська позиція віднесена до другої черги, інші роботи – до третьої. Але через економічні труднощі темпи робіт були повільними¹⁹.

Будувалось багато ДФС і в інших країнах.

Довготривалі укріплення Чехословаччини зводилися під керівництвом англо-французьких фахівців, і в основу їхнього влаштування були покладені ідеї французької фортифікаційної школи.

Усі фортифікаційні споруди ділилися на наступні категорії: «великі групи»; великі фортифікаційні споруди; капоніри; легкі каземати.

«Велика група» – наймогутніша фортифікаційна споруда, яка складалася з ряду окремих споруд, зв'язаних підземними сполученнями в одне ціле. Кількість споруд і їхнє взаємне розташування залежали від такого тактичного завдання, яке ставилося гарнізону великої групи, і від умов місцевості. Зазвичай до складу великої групи входило декілька бронь-залізобетонних вогневих споруд, КП (СП), підземних притулків та інших приміщень, сполучень і перешкод.

Великі фортифікаційні споруди складались, як правило, з двох або трьох бойових казематів для забезпечення ведення гарнізоном флангового вогню зі спарених кулеметів, протитанкових гармат і одного-п'яти бронедзвонів для флангової оборони і спостереження. Капоніри – кам'яно-земляна обсіпка напольної стіни, відкрісне крило, що захищає амбразуру від артилерійського вогню, вхід у тильній стороні, отвір для забору повітря і викидання ручних гранат, амбразура з кулевловлюючими стінками, гачки для маскувальної сітки тощо – такими в основному були їхні характеристики. На місцевості капоніри розташовувалися виключно на зворотних схилах пагорбів. Цим досягалося їхнє прикриття і маскуванню²⁰.

Не залишилася осторонь від будівництва укріплень і Англія. Як острівна держава вона основну увагу надавала обороні узбережжя, особли-

во в зоні проток, а також захисту своїх заморських володінь (Гібралтар, Мальта, Сінгапур та ін.). Фортифікація англійців носила суто спеціальний характер і в основному була зведена з цегли і бутової кладки (бетонні об'єкти зустрічались рідко). Майже всі ДВС фронтальні, але їхнє завдання – прикрити перехрестя доріг від швидкого просування німецьких мотоциклістів углиб країни, утруднити висадку німців на пляжах тощо²¹.

У складі італійських укріплених груп (опера) були як фланкуючі, так і фронтальні споруди, а також окремі могутні ДВС як фронтальної, так і фланкуючої дії²².

Шведи будували переважно фланкуючі споруди (на узбережжі), забезпечуючи їх броньовими ковпаками для фронтальної самооборони (в основному їх споруди нагадують спрощені наші доти).

До середини 30-х років Бельгія на кордоні з Німеччиною збудувала ряд невеликих укріплень, що були розташовані у вигляді замкнутого ланцюга, а за цією першою лінією під керівництвом французьких фахівців споруджувалися ультраудосконалені підземні фортифікації, які займали від 16 до 20 га²³.

У Голландії будувались як форти, так і поодинокі об'єкти²⁴.

Передчуття невідворотності війни в 30-х роках у Європі було настільки явним, що навіть нейтральна Швейцарія почала проводити фортифікаційну підготовку своєї території. В 1934 р. у країні була відновлена дія «бюро фортифікаційного будівництва» (скасаваного за непотрібністю за два десятки років до того)²⁵ і розпочалось активне будівництво ДФС²⁶.

Активно здійснювала фортифікаційне облаштування плацдармів проти СРСР і Японія в окупованих нею Маньчжурії, Південному Сахаліні та на Курильських островах²⁷.

США будували фронтальні ДФС (кулеметні і легкі артилерійські каземати) на узбережжі Гавайських островів²⁸.

Німеччина приступила до будівництва укріплень на своїх кордонах пізніше, ніж Франція, фактично в 1935-1936 рр. Готуючись до агресивної наступальної війни, німці дивилися на укріплення не тільки як на засіб захисту, але й як на забезпечення від будь-яких несподіванок плацдарм для розгортання активних наступальних дій проти країн-сусідів.

Тому німецькі фахівці вважали зайвим будувати великі і дорогі фортифікаційні комплекси типу французьких ансамблів. Вони віддавали перевагу масовому будівництву відносно невеликих, довготривалих фортифікаційних споруд з артилерійським, кулеметним або змішаним озброєнням, хоча в окремих місцях будувалися і досить могутні спо-

руди з гарматами великого калібру. Зручне розташування споруд на місцевості й ретельне маскуваннн були обов'язковими вимогами. Такі споруди об'єднувалися в опорні пункти різної місткості із взаємним вогневим зв'язком.

Велика увага приділялася створенню розвиненої системи загороджень, у якій основне місце займали залізобетонні надовби («зуби дракона»), посилені ровами, ескарпами (земляними й бетонними) та колючим дротом.

Німецькі укріплення уздовж західних кордонів, що отримали загальну назву Західний вал (лінія Зіґфрида), включали до 11 тис. різних ДФС, з них 35-40 % вогневих, 50-55 % сховищ для особового складу і матеріальних засобів, до 10 командних пунктів, вузлів зв'язку тощо. Загальна місткість укриттів – на 200 тис. осіб. Це свідчить про прагнення німецького командування використовувати Західний вал як захищений плацдарм для нападу. Глибина лінії Зіґфрида була невеликою, всього 5-6 км, на окремих ділянках 12-18 км і лише в центральному секторі на берлінському напрямі було об'єднано три рубежі загальною глибиною до 75 км.

Споруди в системі Західного валу розташовувалися нерівномірно. Найбільша щільність була на центральній ділянці (до 70 % всіх ДФС). Була значна кількість неприкритих проміжків між опорними пунктами, їх прикриття передбачалося здійснити польовими військами²⁹.

Про масштаби інженерних робіт свідчать такі цифри: на будівництво витрачено 5 млн т цементу, 400 тис. т металу і 24 млн м³ лісоматеріалу. До вересня 1938 р. добові витрати цементу становили 21 тис. т, металу – 600 т, лісоматеріалу – 500 куб. м³⁰.

Отже, з наведеного вище видно, що більшість держав Європи, зважаючи на перевагу у військовому будівництві поглядів необхідності захисту держав довготривалою фортифікацією, наприклад, одна одної, і особливо на стан військової справи у більш розвинених країнах, активно здійснювали створення довготривалих фортифікаційних споруд під час підготовки територій своїх країн до оборони напередодні Другої світової війни.

Перший період війни на заході Європи (вересень 1939 р. – травень 1940 р.), що одержав назву «дивної війни», коли воюючі сторони стояли одна перед одною без дій, здавалося, давав можливість вважати кордони Франції і Бельгії, прикриті довготривалими укріпленнями, неприступними для німецьких військ.

Проте перехід німців навесні 1940 р. до активних бойових дій перевернув усі надії західних союзників. Упали укріплення Бельгії, Франції, Голландії, Греції, Югославії. Всі вони, як і знаменита лінія Мажино, не виправдали надій, що поклалися на них. Добре підготовлені й вимуштрувані ме-

ханізовані німецькі армії рухалися шляхами Європи, легко долаючи танковими частинами за підтримки авіації та артилерії слабкий розрізнений опір армій держав, що виявилися непередбаченими до відсічі агресору. На лінії франко-бельгійських укріплень якихось значних битв не було, потужність їх залишилася невикористаною.

Війська Німеччини вийшли на узбережжя Ла-Маншу, Північного і Середземного морів і розпочали підготовку для висадки десанту на узбережжя Англії. Німецькі воєначальники і військові фахівці, упиваючись своїми легкими перемогами на Заході, на різні лади звеличували потужність німецької зброї та її перевагу над французькою школою фортифікації. Так, М. Людвіг у 1940 р. писав: «Лінія Мажино не зуміла виконати своїх завдань. До будівництва свого кріпосного фронту Франція підійшла дуже однобічно, з врахуванням лише дії зброї, що застосовувалася під час першої світової війни, і не зуміла передбачити подальшого можливого розвитку засобів нападу, а також енергію та стрімкість німецького наступу»³¹. Так само зарозуміло німці оцінювали укріплення Польщі, Югославії, Греції, хоча їх подолання пройшло не так гладко, як французьких укріплень³².

Показна неповага до укріплень переможених країн не перешкодила німцям уже з 1940 р. приступити до зведення Атлантичного валу – системи довготривалих укріплень, що тягнулися вздовж атлантичного узбережжя Франції, Бельгії, Голландії і Норвегії. Найбільш розвинутою ця система була вздовж узбережжя Ла-Маншу. Перед майбутнім походом проти СРСР треба було забезпечити тил фашистського рейху.

Оцінюючи тепер підсумки і досвід минулої війни, фахівці вважають, що фортифікаційні укріплення на території країни таки достатньою мірою допомогли Німеччині витримувати масовані бомбардування з повітря, вкриваючи за товщами залізобетону життєво важливі об'єкти – пункти управління, підприємства з виробництва озброєння, запаси матеріальних засобів тощо.

Що стосується укріплень Атлантичного валу і лінії Зіґфрида, то фашистське керівництво не змогло виділити для їхньої оборони необхідних сил, оскільки під час бойових дій на Західному фронті з літа 1944 р. до весни 1945 р. включно головні сили фашистської Німеччини були скуті наступаючою Радянською армією на Східному фронті. Англо-американські війська подолали Атлантичний вал і лінію Зіґфрида, не зустрічаючи серйозного опору.

Але на Східному фронті укріплення на території Східної Пруссії, Польщі, Румунії, Угорщини радянським військам довелося долати у 1944-1945 роках з важкими боями, використовуючи всі мож-

ливі засоби (артилерію, танки, авіацію, вогнемети тощо)³³.

Отже, на основі результатів бойових дій першого періоду Другої світової війни в Європі можна сказати, що військові керівники Англії і Франції не зуміли правильно оцінити роль змін, що відбувалися в розвитку військової справи. Вони беззастережно брали за основу підготовки армій своїх країн лише досвід Першої світової війни, не надаючи серйозного значення збільшеним можливостям армій долати оборону шляхом масованого використання рухомих танкових і мотопіхотних частин за їх тісної взаємодії з авіацією та артилерією. Таким чином, європейські військові стратеги не зуміли розв'язати проблему ефективного використання побудованих ними укріплень в умовах Другої світової війни.

¹ Левыкин В.И. Фортификация: прошлое и современность. – М.: Воениздат, 1987. – С.16

² Коваль М. Довготривала фортифікація на теренах України напередодні та під час другої світової війни. Міфи і реалії. Навчальний посібник. – Хмельницький: Видавництво Національної академії Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького, 2005. – Частина 1. – С. 13-18.

³ Иммануель. Новые укрепления Франции против государственной границы Германии (перевод с немецкого) // Вестник военно-инженерной академии РККА. – 1934. – № 7. Бюллетень зарубежной военно-инженерной техники. – № 1. – С. 7-12.

⁴ Майков Е.М., Гнедин А.Т. Советские инженерные войска. Под ред. генерал-полковника инж. войск К. Назарова. – М.: Воениздат, 1954. – 224 с.

⁵ Усков В.Н. Долговременные укрепления Чехословакии // Вестник военно-инженерной академии Красной Армии имени В. В. Куйбышева. – 1941. – № 32. – С. 13-26.

⁶ Карбышев Д.М. Линия Мажино и позиция «Зигфрида» // Карбышев Д.М. Избранные научные труды. – М.: Воениздат, – С. 408-417.

⁷ Довготривала фортифікація зарубіжних країн // www.fortification.ru/forum.

⁸ Левыкин В.И. Фортификация: прошлое и современность. – М.: Воениздат, 1987. – С.21.

⁹ Яковлев В.В. Современная военно-инженерная подготовка восточной границы Франции (линия Мажино). – М.: Типогр. ВИА РККА, 1938. – С.15-46.

¹⁰ Цалькович И.М. Инженерная подготовка границ государства к войне. Стенография лекции в Московском доме ученых 6 апреля 1934 г. – М.: Изд. и. тип. ВИА РККА, 1935. – С.13

¹¹ Карбышев Д.М. Линия Маннергейма // Карбышев Д.М. Избранные научные труды. – М.: Воениздат, – С. 423-429.

¹² Иринчев Б. «Линия Маннергейма» // www.mannerheim-line.com.

¹³ Отечественная артиллерия. 600 лет. / Г.Т. Хорошилов, Р.Б. Брагинский, А.И. Матвеев и др. Под. ред. Г.Е. Передельского. – М.: Воениздат, 1986. – С.177.

¹⁴ Довготривала фортифікація зарубіжних країн // www.fortification.ru/forum.

¹⁵ Коваль М.В. Довготривала фортифікація на теренах України напередодні та під час другої світової війни. Міфи і реалії. Навчальний посібник. – Хмельницький: Видавництво Національної академії Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького, 2005. – Частина 2. – С.284-452.

¹⁶ Прусски З. Бастион «Полесье». – Варшава, 2000. – С.69-97

¹⁷ Там само. – С.128-129.

¹⁸ Довготривала фортифікація зарубіжних країн // www.fortification.ru/forum.

¹⁹ Карбышев Д.М. Инженерная подготовка укрепленных районов и основы их обороны в иностранных государствах // Карбышев Д.М. Избранные научные труды. – М.: Воениздат. – С. 379-386.

²⁰ Усков В.Н. Долговременные укрепления Чехословакии // Вестник военно-инженерной академии Красной Армии имени В. В. Куйбышева. – 1941. – № 32. – С. 13-26.

²¹ Левыкин В.И. Фортификация: прошлое и современность. – М.: Воениздат, 1987. – С.27.

²² Довготривала фортифікація зарубіжних країн // www.fortification.ru/forum.

²³ Карл фон-Лонек. Безопасность Франции (перевод с немецкого) // Вестник военно-инженерной академии РККА имени В.В. Куйбышева. – 1936. – № 14. Сборник военно-инженерной зарубежной техники. – № III. – С. 141-147.

²⁴ Довготривала фортифікація зарубіжних країн // www.fortification.ru/forum.

²⁵ Леконт. О долговременных укреплениях (перевод с французского) // Вестник военно-инженерной академии РККА имени В. В. Куйбышева. – 1936. – № 19. Сборник военно-инженерной зарубежной техники. – № IV. – С. 6-22.

²⁶ Федоров Н.А. Фортификационная подготовка Швейцарии к обороне // Вестник военно-инженерной академии Красной Армии имени В. В. Куйбышева. – 1941. – № 32. – С. 27-29.

²⁷ Левыкин В.И. Фортификация: прошлое и современность. – М.: Воениздат, 1987. – С.27

²⁸ Довготривала фортифікація зарубіжних країн // www.fortification.ru/forum.

²⁹ Карбышев Д.М. Линия Мажино и позиция «Зигфрида» // Карбышев Д.М. Избранные научные труды. – М.: Воениздат, – С. 405-422.

³⁰ Левыкин В.И. Фортификация: прошлое и современность. – М.: Воениздат, 1987. – С.25-26.

³¹ Людвиг М. Современные крепости (от круговой крепости к укрепленной зоне). Перевод с нем. – М.: Воениздат. Отпеч. в Лгр., 1940. – С.98

³² Людвиг М. Фортификационные системы нашего времени (перевод с немецкого) // Вестник военно-инженерной академии Красной Армии имени В. В. Куйбышева. – 1941. – № 32. – С. 30-36.

³³ Левыкин В.И. Фортификация: прошлое и современность. – М.: Воениздат, 1987. – С.31-34.